

EUROPEAN POLICYBRIEF

SJEĆANJE, MLADI, POLITIČKO NASLIJEĐE I
GRAĐANSKA UKLJUČENOST - MYPLACE
MEMORY, YOUTH, POLITICAL LEGACY AND CIVIC ENGAGEMENT

MEMORY,

MYPLACE

Web: www.fp7-myplace.eu

Blog: <http://myplacefp7.wordpress.com/>
Twitter: @ProjectMYPLACE

U ovom DRUGOM *policy briefu* istraživačkoga projekta MYPLACE, u okviru 7. okvirnog programa u kojem sudjeluju partneri iz 14 država, istaknuti su dosadašnji najvažniji nalazi projekta za HRVATSKU te najrelevantniji za javne politike. Ostali rezultati projekta i daljnje preporuke bit će prikazani u sljedećem *policy briefu* u srpnju 2014. godine.

Projekt u tijeku

Započeo u lipnju 2011. godine

ožujak 2014. godine

UVOD

MYPLACE (www.fp7-myplace.eu) jest velik projekt, vrijedan 7,9 milijuna eura, koji financira Europska komisija, a traje od lipnja 2011. do svibnja 2015. godine. Projekt istražuje građansko, političko i društveno sudjelovanje mladih u 14 europskih zemalja te posebice kako prošle, sadašnje i buduće 'sjene' totalitarizma i populizma u Europi oblikuju ovo sudjelovanje mladih.

Konceptualno, ovaj projekt nadilazi usporedbu zasebnih nacionalnih 'političkih kultura' ili krutih podjela političkoga naslijeđa, kao što su 'postkomunističko' ili 'liberalno demokratsko'. Umjesto toga više se temelji na paneuropskoj naravi radikalnih i populističkih političkih tradicija širokoga raspona, uzimajući u obzir njihov ciklički karakter, a ne isključivo novu popularnost koju možda trenutačno uživaju.

Empirijski, projekt MYPLACE uključuje dojmljivu kombinaciju kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja (anketna istraživanja, fokusne grupe, intervjui te etnografska istraživanja) kako bi se omogućili novi, paneuropski podaci, ne samo o zastupljenosti sudjelovanja mladih već i o značenju koje mladi takvom sudjelovanju pridružuju.

Analitički, projekt MYPLACE preko osobite usmjerenosti na 'mlade' te na povijesnu i kulturnu kontekstualizaciju njihova društvenog i političkog sudjelovanja, zamjenjuje uobičajene i često apstraktne razloge pretpostavljene otuđenosti mladih od politike empirijski bogatim 'mapiranjem' o tome kako mladi razumijevaju europski građanski i politički prostor te kako se prema njemu odnose.

U smislu važnosti za javne politike, projekt MYPLACE utvrđuje čimbenike koji otežavaju ili olakšavaju nastojanja mladih da europsku političku arenu učine i 'svojim mjestom' (*„my place“*).

Svrha ovog policy briefa

Ovo je drugi u nizu - od ukupno tri - *policy briefa*: u njemu se iznose nalazi 2. dionice projekta (2. DP), u kojoj se u suradnji s lokalnim muzejima kao partnerima istražuje kako povijesno sjećanje oblikuje trenutačne političke reakcije mladih, zatim 4. DP-a, 'Mjerenje participacije' - sveobuhvatnog anketnog istraživanja mladih u dvije kontrastne lokacije (ukupan N=1200) te 5. DP-a, 'Interpretiranje participacije mladih', s manjim brojem dubinskih intervju sa sudionicima ankete. Istraživanja su provedena krajem 2012. i početkom 2013. godine.

U trećem *policy briefu* predstaviti će se rezultati 6. DP-a, o tipologijama aktivizma mladih u Europi, 7. DP-a, o etnografskim studijama slučaja izabranih primjera političkog aktivizma mladih (po tri u svakoj od zemalja) te 2. DP-a, o međugeneracijskim intervjuima kao i o implikacijama opsežnijih međunacionalnih analiza te analiza više studija slučaja za pojedine teme čitavoga projekta.

Posebnost projekta MYPLACE u korištenju je kombinacije većeg broja istraživačkih metoda - uključujući opsežno anketno istraživanje, dubinske intervju te etnografske studije slučaja - kako bi se ljudima iz prakse i donositeljima javnih politika pružile cjelovite informacije. Radi izbjegavanja površnih poopćivanja na razini čitavih zemalja, istraživanja povijesnih sjećanja (2. DP), anketa (4. DP) i dubinski intervjui (5. DP) u svakoj od zemalja provedeni su na dvije kontrastne lokacije kako bi se obuhvatila interakcija lokalnih, nacionalnih i međunacionalnih utjecaja na stavove i ponašanje mladih. To omogućuje dublje, cjelovitije razumijevanje konteksta koji oblikuje stavove i ponašanja mladih, kao i osnovu za djelotvornije reakcije i intervencije na razini javnih politika. U osmišljavanju i provedbi istraživanja projektni timovi usko su surađivali s partnerima za javne politike kroz Savjetodavnu grupu za politike prema mladima (Savjet), te su se s njima savetovali o implikacijama nalaza.

Istraživanja u Hrvatskoj provedena su na području Podsljemena i Peščenice, dviju gradskih četvrti u Zagrebu (glavni grad Hrvatske). Ove se dvije četvrti znatno razlikuju u socioekonomskom i demografskom smislu, npr. u zastupljenosti pripadnika etničkih i vjerskih manjina, kao i na razini socioekonomskih nejednakosti. Podsljeme je etnički i vjerski vrlo homogeno područje (97% Hrvata, 95% katolika), prilično miran i u ekonomskim terminima imućniji stambeni dio grada, iako ne i najelitniji. Peščenica je manje etnički i vjerski homogena (manjine čine oko 14%: većinom Srbi, Bosanci i Romi s obzirom na etničku pripadnost te pravoslavci i muslimani s obzirom na vjersku pripadnost). Za Peščenicu se može reći i da je „problematičniji“ dio grada, siromašnija gradska četvrt, s višom stopom kriminala od Podsljemena.

U ovom *policy briefu* iznosimo neke od preliminarnih nalaza projekta MYPLACE u Hrvatskoj, koji su relevantni u kontekstu aktivnog sudjelovanja mladih u društvu te u kontekstu povijesti i sjećanja. Pitanje aktivnog sudjelovanja mladih u društvu u Hrvatskoj se naglašuje kao jedno od ključnih pitanja nacionalne politike prema mladima, počevši od prvog ključnog nacionalnog dokumenta politike prema mladima (Nacionalni program za mlade 2003.- 2008.), preko drugog "Nacionalnog programa za mlade 2009. – 2013." do trećeg, koji je trenutačno u pripremi. Dodatno, razumijevanje povijesti također je aktualno i važno pitanje, kako među donositeljima političkih odluka tako i među stručnjacima i u javnosti općenito.

PODACI I ANALIZA

Svi prezentirani nalazi zasnivaju se na istraživanjima provedenim u okviru: 2. DP-a, "Interpretiranje prošlosti" (konstrukcija i prenošenje povijesnog sjećanja), 4. DP-a, "Mjerenje participacije" - opsežnog anketnog istraživanja mladih na području Podsljemena (N=610) i Peščenice (607), te 5. DP-a, "Interpretiranje participacije"- dubinskih intervju sa sudionicima ankete (N=25 Podsljeme, N=36 Peščenica).

AKTIVNO SUDJELOVANJE MLADIH U DRUŠTVU

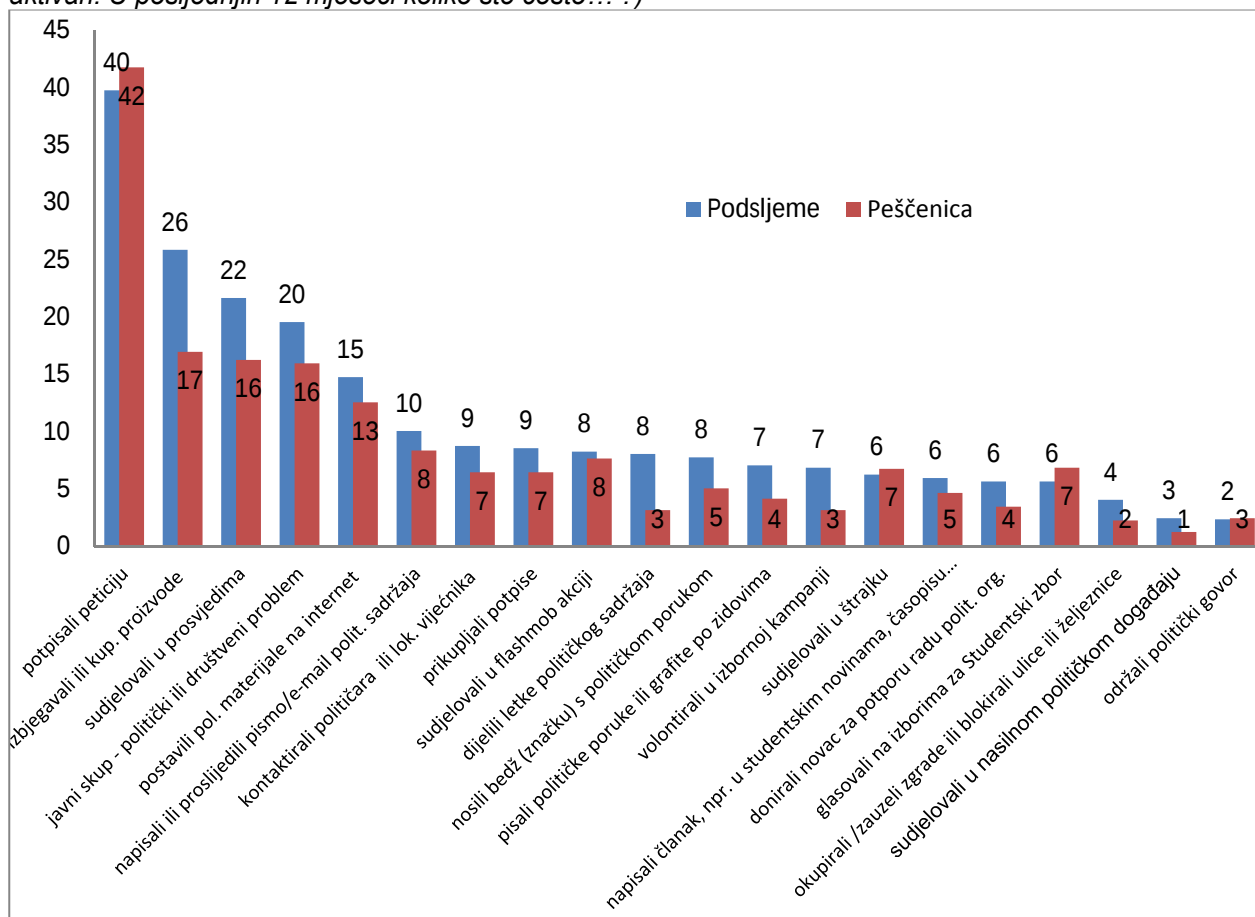
Mapiranje i mjerenje participacije i građanskog sudjelovanja mladih ključni je zadatak projekta MYPLACE. Ujedno, utvrđivanje zastupljenosti sudjelovanja mladih u političkim organizacijama, društvenim pokretima i građanskim akcijama te zastupljenost stavova povezanih s ovim sudjelovanjem jedan je od posebnih istraživačkih ciljeva projekta, koji se ujedno poklapa s istaknutim trajnim usmjerenjem hrvatske nacionalne politike za mlade.

Politička participacija

- Mladi na području Podsljemena i Peščenice izvijestili su o niskoj razini participacije u svih 20 analiziranih oblika političkih aktivnosti, ne uključujući glasovanje, pri čemu je potpisivanje peticija najzastupljenija pojedinačna aktivnost (40% - Podsljeme, 42% - Peščenica; Slika 1).

- Kao relativno češće oblike participacije mladi navode i sudjelovanje u demonstracijama, neovisno o nepostojanju duge tradicije političkih demonstracija (22% - Podsljeme, 16% - Peščenica), potom izbjegavanje (bojkotiranje) ili namjerno kupovanje (*buycotting*) određenih proizvoda zbog političkih, etičkih ili razloga vezanih uza zaštitu okoliša (26% - Podsljeme, 17% - Peščenica), sudjelovanje na javnom skupu koji se ticao političkog ili društvenog problema (20% - Podsljeme, 16% - Peščenica) te postavljanje političkog materijala na internet (15% - Podsljeme, 13% - Peščenica).
- Dodatno, između 5% i 10% mladih na obje lokacije tijekom 12 mjeseci prije anketiranja najmanje je jednom pisalo ili proslijeđivalo pisma/elektroničke poruke političkoga sadržaja (10% - Podsljeme, 8% - Peščenica), prikupljalo potpise, napisalo članak (npr. za studentske novine, glasilo organizacije, internet ili blog) te je sudjelovalo u spontanom okupljanju (*flashmob*) ili u štrajku.
- Među najmanje zastupljenim aktivnostima jesu držanje političkoga govora (2% - Podsljeme, 3% - Peščenica) te doniranje novca kao potpora radu političke grupe ili organizacije (6% - Podsljeme, 4% - Peščenica).
- U nasilnim političkim događajima te u zauzimanju zgrada ili blokiranju ulica/željeznice sudjelovalo je manje od 5% mladih (Podsljeme: 3%, 4%; Peščenica: 1%, 2%).

Slika 1: Participacija u političkim aktivnostima (%) (Različiti su načini na koje se može biti politički aktivan. U posljednjih 12 mjeseci koliko ste često... ?)

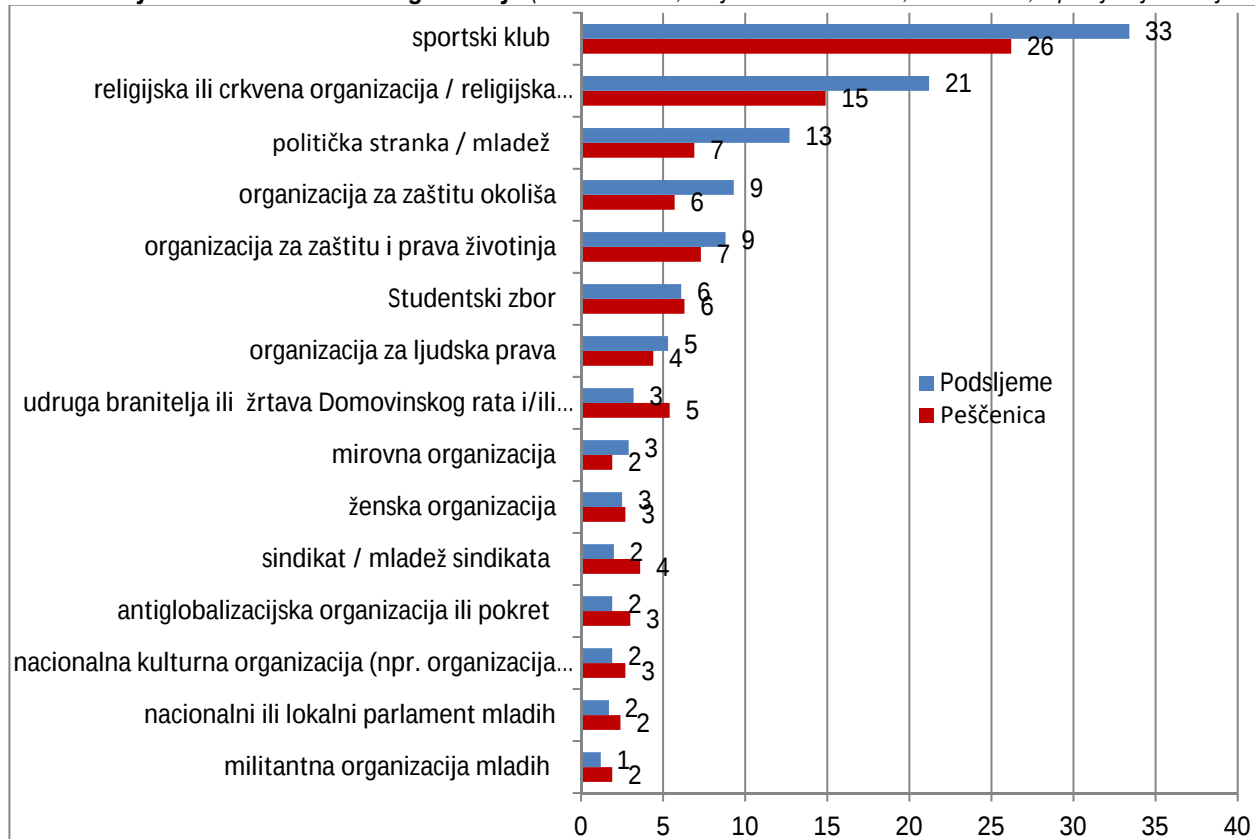

- Mladi u Podsljemenu češće su nego mladi u Peščenici izbjegavali (bojkotirali) ili kupili određene proizvode zbog političkih, etičkih ili razloga vezanih uza zaštitu okoliša (26% vs. 17%), sudjelovali u demonstracijama (22% vs. 16%) te bili na javnom skupu koji se ticao političkog ili društvenog problema (20% vs. 16%).

Organizacijska uključenost

- Uključenost mladih u rad različitih organizacija niska je na obje lokacije: mladi najčešće sudjeluju u aktivnostima vjerskih ili crkvenih organizacija (21% u Podsljemenu i 15% u Peščenici) te sportskih klubova (33% u Podsljemenu i 26% u Peščenici), dok uključenost u aktivnosti političkih stranaka navodi 13% mladih u Podsljemenu, a 7% u Peščenici (Slika 2).
- Udio mladih koji izvještavaju o uključenosti u aktivnosti nacionalnog ili lokalnog parlamenta mladih na obje je lokacije vrlo nizak (2% na obje lokacije; Slika 2).

Slika 2: Uključenost u aktivnosti organizacija (% sažeto: član, sudjelovao u aktivnosti, volontirao..., u posljednjih 12 mjeseci)

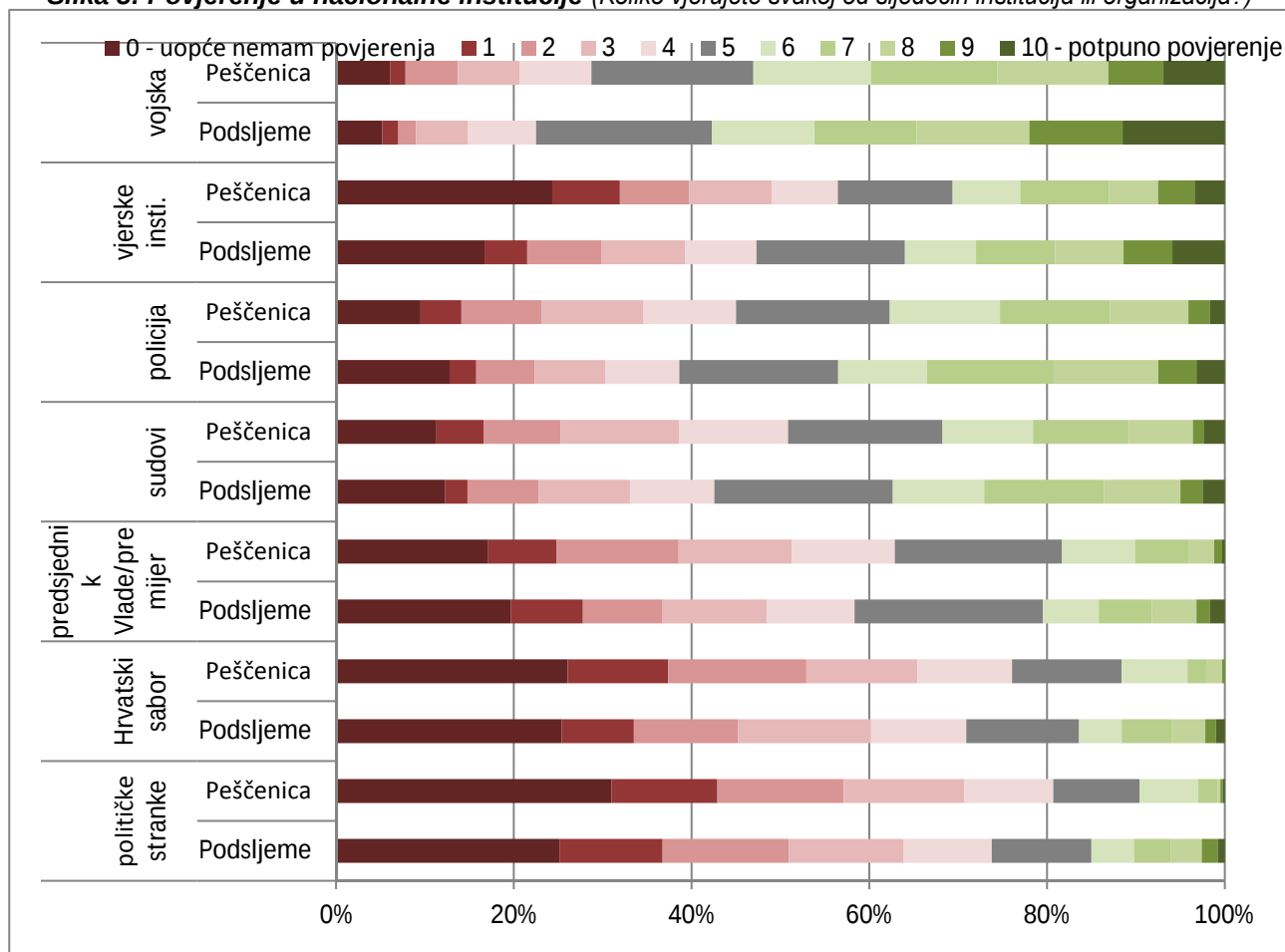
- S obzirom na to da su prezentirani podaci utvrđeni u dvjema četvrtima glavnoga grada Hrvatske, dakle u jako urbaniziranoj sredini, te s obzirom na važnost razine urbaniziranosti mjesta kao opće odrednice participacije mladih, treba naglasiti kako je participacija i organizacijska uključenost mladih u drugim manje urbaniziranim dijelovima Hrvatske vjerojatno još manje zastupljena..
- Glede razlikovanja naših dviju lokacija, Podsljemena i Peščenice, razlike u razini aktivizma i organizacijske uključenosti mladih utvrđene su samo za tri političke aktivnosti (od 20 analiziranih), odnosno za tri organizacije (od 15 analiziranih). Dakle, dvije - iako kontrastne - lokacije više su slične nego različite u pogledu aktivnog sudjelovanja mladih.. Ipak, mladi u Podsljemenu češće nego mladi u Peščenici navode da su izbjegavali (bojkotirali) ili kupili određene proizvode zbog političkih, etičkih ili razloga vezanih uza zaštitu okoliša (26% vs. 17%), sudjelovali u demonstracijama (22% vs. 16%) te bili na javnom skupu koji se ticao političkog ili društvenog problema (20% vs. 16%; Slika 1). Dodatno, mladi u Podsljemenu češće nego mladi u Peščenici navode da su bili uključeni u aktivnosti vjerskih ili crkvenih organizacija (21% vs. 15%), političkih stranaka (13% vs. 7%) i organizacija za zaštitu okoliša (9% vs. 6%; Slika 2).
- Za razliku od ostalih oblika političke participacije, anketirani mladi izvještavaju o relativno visokoj izbornoj participaciji na nacionalnim parlamentarnim izborima u prosincu 2011. godine. Uzimajući u obzir samo dvije dobne skupine koje su tada imale pravo glasa, izborna participacija podjednaka je u objema dobnim skupinama u Podsljemenu (74% u skupini od 19 do 21 godine i 72% u skupini od 22 do 25 godina), dok je udio mladih u Peščenici koji navode da su glasovali na posljednjim hrvatskim nacionalnim izborima niži u skupini od 19 do 21 godine (65%) nego među mladima u dobi od 22 do 25 godina (74%).

- Većina mladih u dobi od 22 do 25 godina, znači onih koji su imali pravo glasa na posljednjim lokalnim izborima u svibnju 2009. godine, navodi da su glasovali na ovim izborima (53% u Podsljemenu i 60% u Peščenici).
- Prema rezultatima ankete na obje lokacije, udio mladih koji osjećaju privrženost određenoj političkoj stranci povećava se s porastom dobi (Podsljeme: od 20% u skupini od 16 do 19 godina do 36% u skupini 22 do 25 godina; Peščenica: od 14% u skupini od 16 do 19 godina do 34% u skupini od 22 do 25 godina).
- 13% mladih u Podsljemenu i 7% mladih u Peščenici navodi da su bili uključeni u aktivnosti političkih stranaka (Slika 2), dok je udio mladih koji su na neki konkretan način podržali političku grupu ili organizaciju niži: 6% mladih u Podsljemenu, a 4% u Peščenici doniralo je novac za potporu radu političke skupine ili organizacije (Slika 1); 7% mladih u Podsljemenu i 3% u Peščenici volontiralo je u izbornoj kampanji (Slika 1).
- Glede političke orijentacije na dimenziji lijevo-desno, 54% mladih u Podsljemenu i 51% mladih u Peščenici smješta se na centar (od 4 do 6 na skali od 0 do 10); 30% mladih u Podsljemenu i 32% u Peščenici smješta se lijevo, dok se desno smješta 16% mladih u Podsljemenu i 17% u Peščenici. Međutim, gotovo 20% mladih na objema lokacijama nije znalo kako se pozicionirati na skali lijevo-desno ili se odbilo izjasniti u pogledu političke orijentacije.
- U vezi s opisanom izbornom participacijom i političkom ideologijom, mladi u Podsljemenu i Peščenici prilično su slični. To i nije neočekivan nalaz s obzirom na to da, općenitije govoreći - barem u Hrvatskoj - politički stavovi i ponašanja nisu u izrazitoj mjeri određeni socioekonomskim čimbenicima po kojima se dijelom razlikuju naše dvije lokacije. Ipak, treba navesti kako su utvrđene razlike u izbornim i stranačkim preferencijama: primjerice, među mladima koji su izrazili privrženost određenoj političkoj stranci, privrženost trenutačno vladajućoj stranci (Socijalno demokratska stranka, SDP) rjeđa je među mladima u Podsljemenu nego u Peščenici, dok je privrženost trenutačno glavnoj opozicijskoj stranci (Hrvatska demokratska zajednica, HDZ) češća među mladima u Podsljemenu nego u Peščenici.

Čimbenici koji mogu otežavati ili olakšavati aktivno sudjelovanje mladih u društvu

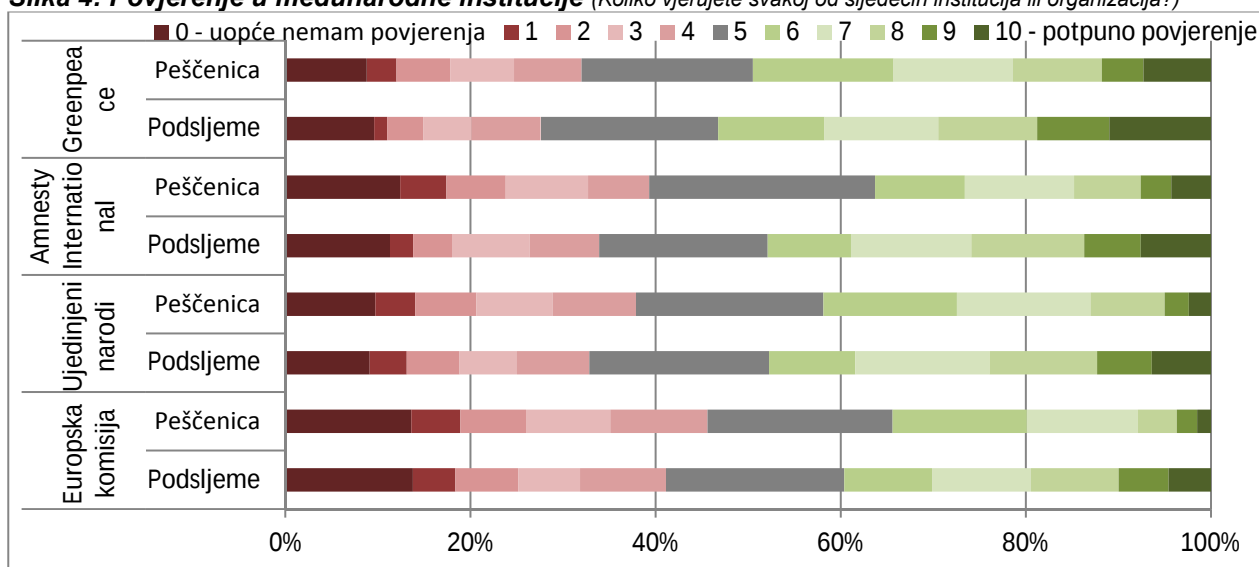
- Jedan od razloga za vrlo nisku političku participaciju mladih može biti i njihovo nepovjerenje u institucije općenito te posebice nepovjerenje u političke institucije:
 - o Naime, 74% mladih u Podsljemenu, a 81% u Peščenici izrazilo je kako 'uopće' ili 'djelomično' **nemaju povjerenja** u političke stranke. Da nema povjerenja u Hrvatski sabor, navodi 71% mladih u Podsljemenu i 76% u Peščenici, dok 59% mladih u Podsljemenu i 63% u Peščenici izražava manjak povjerenja u predsjednika Vlade (Slika 3).
 - o Oko polovina mladih **nema povjerenja** u medije (53% - Podsljeme, 59% - Peščenica), religijske institucije (47% - Podsljeme, 56% - Peščenica), banke (48% - Podsljeme, 54% - Peščenica), sudove (43% - Podsljeme, 51% - Peščenica) i policiju (39% - Podsljeme, 45% - Peščenica; Slika 3).
 - o Od svih analiziranih institucija u koje su mladi izrazili manjak povjerenja, najmanji je onaj za vojsku (23% u Podsljemenu i 29% u Peščenici; Slika 3).

Slika 3: Povjerenje u nacionalne institucije (Koliko vjerujete svakoj od sljedećih institucija ili organizacija?)

- o Oko 40% mladih **nema povjerenja** u međunarodne institucije - Europsku komisiju (41% u Podsljemenu i 46% u Peščenici), dok oko trećina njih izražava manjak povjerenja u Ujedinjene narode (33% u Podsljemenu i 38% u Peščenici) te u međunarodne nevladine organizacije *Amnesty International* (34% u Podsljemenu i 39% u Peščenici) i *Greenpeace* (28% u Podsljemenu i 32% u Peščenici).

Slika 4: Povjerenje u međunarodne institucije (Koliko vjerujete svakoj od sljedećih institucija ili organizacija?)

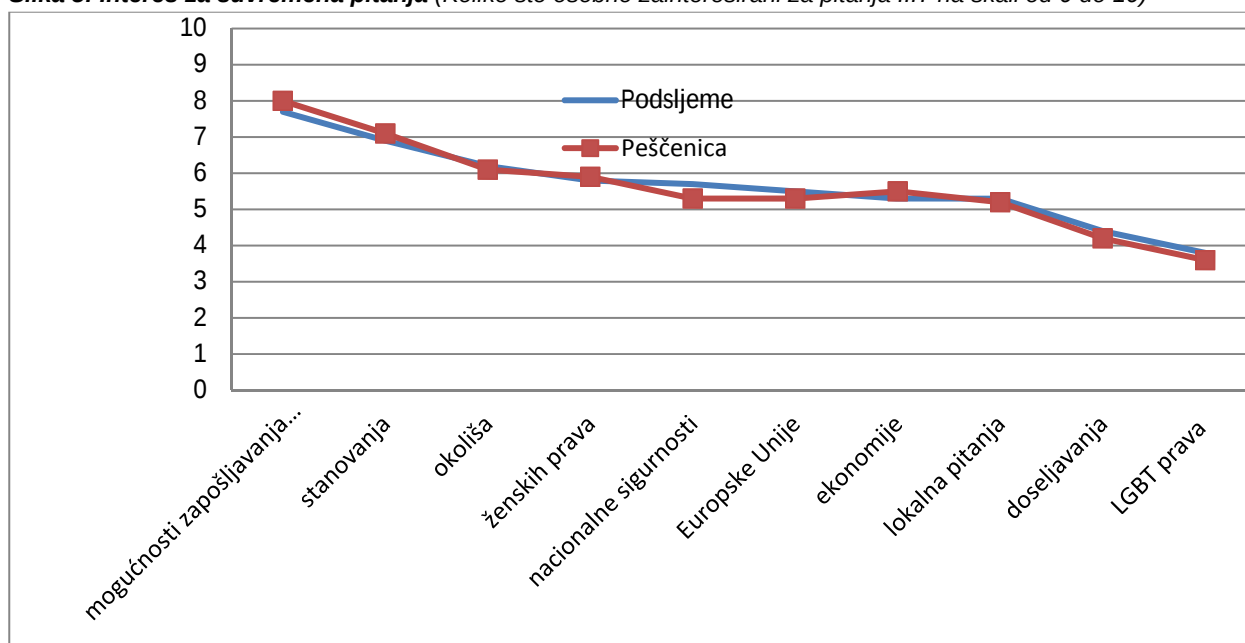

- Osim vrlo niske razine povjerenja u političke stranke i Hrvatski sabor, mladi su izrazili i vrlo negativne stavove prema političarima. Pritom su stavovi mladih prema političarima negativniji u Peščenici nego u Podsljemenu: 72% mladih u Podsljemenu, a 75% u Peščenici slaže se s tvrdnjom da su političari korumpirani; 71% u Podsljemenu, a 78% u Peščenici slaže se i s tvrdnjom da bogati imaju prevelik

utjecaj na politiku, dok samo 15% mladih u Podsljemenu i 8% njih u Peščenici smatra da su političari zainteresirani za mlade ljude poput njih.

- Nalazi polustrukturiranih dubinskih intervjua (5. DP) potvrđuju da su stavovi mladih vezani uz politiku često negativni. Iako su mnogi intervjuirani kao prvu asocijaciju na riječ *politika* navodili „vlada“, „upravljanje državom“ ili druge neutralne asocijacije, prilično česte asocijacije bile su i: „dosadno“, „samo svađe“, „ljudi u odijelima s puno papira“, „neefikasni“ te „korumpirani lopovi“.
- Osim negativnih stavova prema političarima i politici te nepovjerenja u političke institucije, mlade karakterizira i vrlo niska percipirana politička efikasnost. Rezultati ankete pokazuju da mladi od 11 analiziranih načina utjecaja na politike u zemlji najmanje djelotvornim smatraju osobno kontaktiranje političara (kao i sudjelovanje u ilegalnim te nasilnim protestnim aktivnostima, na skali od 0 do 10 - ocjena 3 u Podsljemenu, a 2,8 u Peščenici), dok glasovanje na izborima smatraju relativno najdjelotvornijim načinom utjecaja na politike, iako je i glasovanje u prosjeku procijenjeno tek kao umjereno djelotvorno (ocjena 5 na skali od 0 do 10).
- Dodatni razlog koji mlade može odvraćati od aktivnijeg sudjelovanja u društvu može biti i strah ili, općenitije rečeno, manjak političke i opće tolerancije u društvu. Rezultati ankete pokazuju da se nezanemariv udio mladih (17% u Podsljemenu i 12% u Peščenici) povremeno ili redovito osjeća ugroženo zbog svoje potpore određenom političkom pokretu. Istodobno 18% mladih u Podsljemenu i 13% u Peščenici povremeno se ili redovito osjećalo ugroženo zbog svoje pripadnosti nekoj supkulturi (punk, skinhead, EMO, gotika i sl.), dok 18% mladih u Podsljemenu i 10% u Peščenici navodi osjećaj ugroženosti zbog svog roda.
- Dodatno, mlade na obje anketne lokacije karakterizira slab interes za politiku: 68% mladih u Podsljemenu i 65% mladih u Peščenici navodi kako za politiku nisu nimalo zainteresirani ili kako baš nisu zainteresirani. Veći interes za politiku karakterističniji je za starije i obrazovanije mlade.
- Mladi su zainteresiraniji za pitanja koja mogu imati izravne posljedice na njihov život: od deset obuhvaćenih tema mladi su na obje lokacije najviše zainteresirani za mogućnosti zapošljavanja (Podsljeme M=7,70 na skali od 0 do 10, Peščenica M=8,01) i stanovanja (Podsljeme M=6,87; Peščenica M=7,12; Slika 5).

Slika 5: Interes za suvremena pitanja (Koliko ste osobno zainteresirani za pitanja ...? na skali od 0 do 10)

- Mladi su izrazili interes i za općenitija pitanja kao što su ona povezana sa zaštitom okoliša (Podsljeme M=6,24, Peščenica M=6,13 na skali od 0 do 10) i ženska prava (Podsljeme, M=6,24, Peščenica M=5,91; Slika 5).
- Umjeren interes mladi su iskazali za pitanja povezana s Europskom Unijom, nacionalnom sigurnošću, ekonomijom i lokalnim problemima (Podsljeme M=5,67, M=5,32, M=5,31, Peščenica M=5,30, M=5,52, M=5,19). Mladi su u prosjeku manje zainteresirani za pitanja vezana uz

doseljavanje i prava LGBT-a (prosječni interes ispod 5 na skali od 0 do 10, Podsljeme M=4,38, M=3,77, Peščenica M=4,21, M=3,58; Slika 5). Opći interes za suvremena pitanja značajno je povezan s dobi, spolom i razinom naobrazbe, pri čemu je veći opći interes karakterističniji za djevojke/žene te starije i obrazovanije mlade osobe.

- Istodobno 51% mladih u Podsljemenu i 54% u Peščenici 'vrlo' je ili 'prilično' zainteresirano za pitanja povezana s Europom. Mladi češće izražavaju zainteresiranost za pitanja na razini grada i zemlje u kojoj žive, međutim zainteresiranost za pitanja vezana uz Europu veća je nego zainteresiranost za Hrvatskoj susjedne zemlje.
- Internet i TV najvažniji su mediji kojima se mladi informiraju o politici i aktualnim događajima: 37% mladih u Podsljemenu i 44% mladih u Peščenici u 'prosječnom' danu provede "od pola sata do jedan sat" ili "više od jednog sata" na internetu ili gledajući TV kako bi se informirali o politici i aktualnim događajima, dok ih samo 15% provede isto toliko vremena u čitanju novina ili slušanju radija.
- Unatoč relativno slabom interesu za politiku, mladi su u anketi pokazali razmjerno dobro opće znanje o nacionalnoj politici: gotovo svi su znali „koja je u Hrvatskoj glavna vladajuća stranka ili koalicija“ te „tko je u Hrvatskoj predsjednik ili predsjednica Vlade“ (udio točnih odgovora u rasponu od 92% do 96% na obje lokacije), dok je 73% mladih u Podsljemenu i 78% u Peščenici znalo „tko je u Hrvatskoj ministar ili ministrica vanjskih poslova“. Točni odgovori češći su među starijim i obrazovanim mladim osobama, dok nije bilo razlika s obzirom na spol i pripadnost različitim društvenim klasama.
- Međutim, nalazi ankete ukazuju na općenit manjak razumijevanja politike i demokracije, iako su opći stavovi mladih prema demokraciji pozitivni: prema rezultatima ankete, 73% mladih na obje lokacije izražava pozitivan stav prema demokratskom, višestranačkom sustavu, dok 70% mladih u Podsljemenu te 66% u Peščenici pozitivno vrednuje politički sustav s oporborom koja može slobodno izražavati svoja gledišta.
- Istodobno 43% mladih u Podsljemenu i 47% u Peščenici izjavljuje da nije niti zadovoljno niti nezadovoljno funkcioniranjem demokracije u Hrvatskoj. Među mladima u Podsljemenu više je zadovoljnih funkcioniranjem demokracije u Hrvatskoj nego nezadovoljnih (33% vs. 26%), dok je u Peščenici obratno - udio nezadovoljnih (36%) veći je od udjela zadovoljnih (18%).
- Dakle, mladi u prosjeku podržavaju demokraciju, međutim ipak nisu zadovoljni time kako demokracija funkcionira u Hrvatskoj. Možda je i to razlog zašto istodobno 55% mladih na obje lokacije izražava pozitivan stav prema sustavu sa snažnim vođom koji nije pod kontrolom Sabora, dok ih 32% u Podsljemenu i 25% u Peščenici vojni režim ocjenjuje donekle dobrim ili vrlo dobrim načinom upravljanja zemljom.
- Većina mladih na obje lokacije (u Podsljemenu u rasponu od 43% do 55%, a u Peščenici u rasponu od 48% do 56%) smatra da nasilje nije opravdano ('nikada' ili 'većinom') kako bi se radna mjesta zaštitila od zatvaranja/otkaza, kako bi se zaustavilo siromaštvo, spriječilo globalno zatopljenje, zaštitila njihova etnička/rasna grupa, srušila vlada, poštivala i zaštitila prava životinja, zaštitila ljudska prava ili održala stabilna vlada. Međutim, da je u ovim slučajevima nasilje uvijek ili većinom opravdano, smatra između 18% i 27% mladih u Podsljemenu te između 14% i 25% mladih u Peščenici.

Dakle, podaci MYPLACE iz Hrvatske potvrđuju - sukladno nalazima dosadašnjih hrvatskih istraživanja participacije mladih - relativno nisku razinu aktivnog sudjelovanja mladih u društvu. Zatim, istraživanje je potvrdilo relativno slab interes mladih za politiku te njihove vrlo negativne stavove o političarima. Pritom se nezanemariv udio mladih povremeno ili redovito osjeća ugroženim zbog svoje potpore određenoj političkoj opciji. Nalazi ukazuju kako mlade najviše zanimaju pitanja zapošljavanja i stanovanja te da općenito imaju pozitivan stav prema demokraciji, ali i unatoč tome nedosljedna mišljenja - kao što je podržavanje vojnog režima, odnosno općenito manjak razumijevanja politike i demokracije.

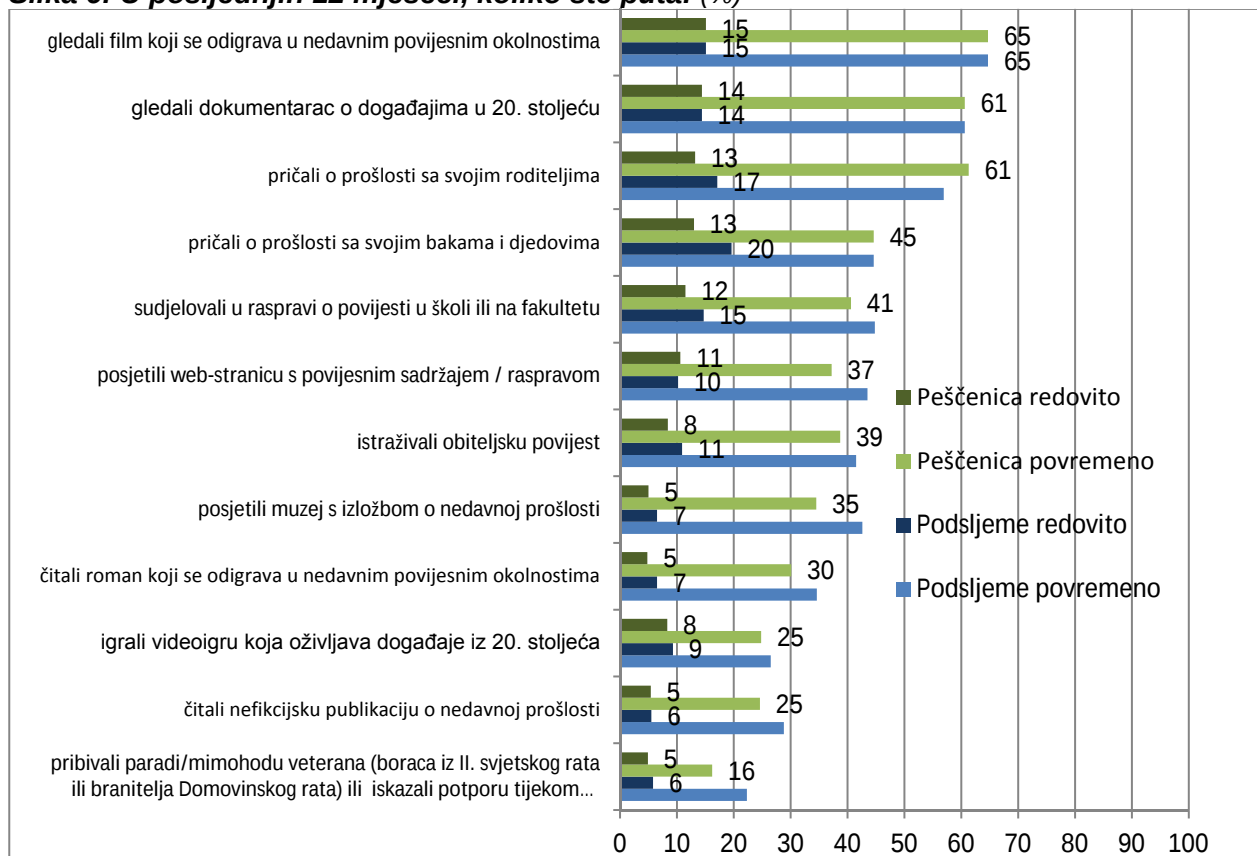
Iako su mladi u Podsljemenu i u Peščenici prema analiziranim stavovima prilično slični, treba istaknuti da su mladi u Peščenici nešto kritičniji nego mladi u Podsljemenu: mladi u Peščenici u prosjeku imaju manje povjerenja u nacionalne i međunarodne institucije nego mladi u Podsljemenu, u prosjeku negativnije stavove prema političarima i politici i manje su zadovoljni s demokracijom u Hrvatskoj te imaju negativniji stav prema vojnom režimu i negativniji opći stav prema nasilju nego mladi u Podsljemenu.

POVIJEST I SJEĆANJE

Preliminarni nalazi 2. DP-a ukazuju da se Hrvatska može ubrojiti među zemlje „podijeljenog sjećanja“, barem kad je riječ o II. svjetskom ratu: postoje različite interpretacije, diskursi i naglasci, posebice u pogledu uloge fašizma i žrtava fašizma u našoj povijesti. Iako su se i intervjuirane mlade osobe na obje lokacije (5. DP) donekle razlikovale u nekim naglascima, većina ih osuđuje činjenicu da povijest postaje dio dnevne politike i da se koristi kao instrument manipulacije za potrebe političkih stranaka. Prema nalazima intervjua (5. DP), obitelj, Facebook i vršnjaci ključni su za oblikovanje stavova i znanja mladih o povijesti, što može ukazivati na to da obrazovni sustav i većina medija nemaju važniju ulogu u procesu širenja znanja o povijesti.

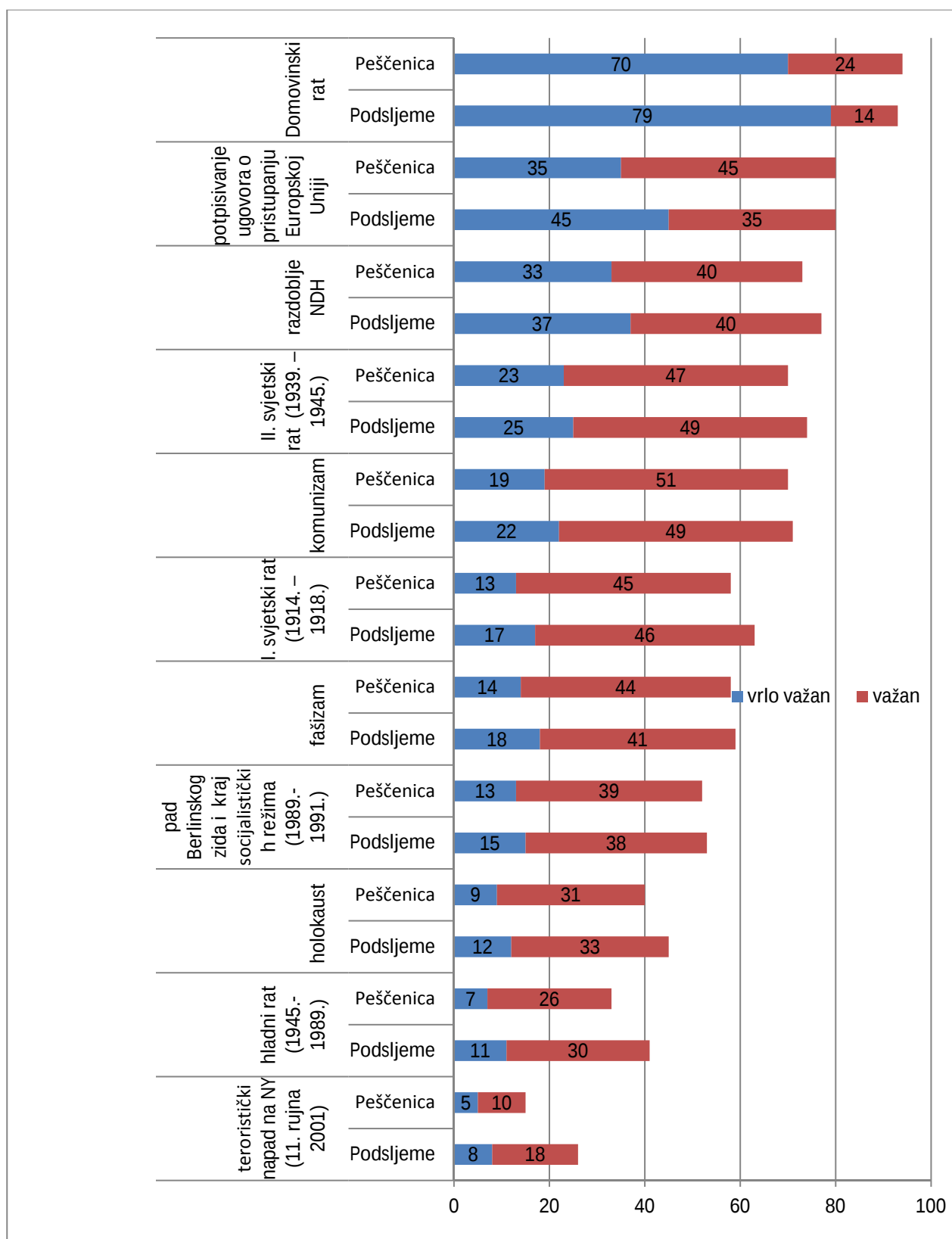
- Oko 70% anketiranih mladih na obje lokacije iskazalo je malen ili nikakav interes za suvremenu povijest (69% u Podsljemenu i 70% u Peščenici). Točnije, 21% mladih u Podsljemenu i 16% u Peščenici navodi da uopće nije zainteresirano za povijest, oko 50% njih (48% u Podsljemenu i 53% u Peščenici) iskazalo je slab interes za suvremenu povijest, dok ih oko 30% na obje lokacije navodi da su vrlo zainteresirani za suvremenu povijest (31% u Podsljemenu i 30% u Peščenici). Na obje lokacije za povijest su zainteresiraniji mladi višeg stupnja naobrazbe.
- Nalazi intervjua (5. DP) ukazuju i na slabo temeljno poznavanje povijesnih događaja, posebice II. svjetskog rata. Dodatno, mladi su tijekom intervjua uglavnom izražavali nezadovoljstvo nastavom povijesti u školi: prema nekima, povijest je previše zastupljena u nastavi, prema drugima povijesti je premalo, posebice suvremene povijesti. Mnogi su sudionici intervjua naglasili da je nastava završila kada su na satovima iz povijest stigli do razdoblja I. svjetskog rata. Neki su sudionici izrazili nezadovoljstvo i načinom podučavanja povijesti u školi. Pritom mnogi o tome nisu imali elaborirana gledišta ili su općenito navodili da je nastava povijesti preopterećena činjenicama. Međutim, znatan je broj mladih, uključujući učenike gimnazije - s većom satnicom iz povijesti, navelo da u nastavi povijesti uopće nisu obrađivali nedavnije povijesne događaje, osobito događaje iz Domovinskog rata. Nekoliko je sugovornika izrazilo nezadovoljstvo činjenicom da o hrvatskoj povijesti iz druge polovine 20. stoljeća znaju vrlo malo.
- Osim toga, nalazi 2. i 5. dionice projekta ukazuju da većina mladih svoja sjećanja formira uz pomoć roditelja kao primarnih izvora informacija, što može ukazivati na vrlo malen utjecaj obrazovnoga sustava. To je posebice vidljivo u pogledu teških i prijetnih povijesnih razdoblja, kao što je II. svjetski rat: sugovornici iz obitelji sa snažnim priklanjanjem jednoj od strana većinom izražavaju kontinuitet takvog priklanjanja, sudionici iz obitelji koje „nisu svrstane“ bili su neutralniji, nezainteresiraniji, pri čemu su neki izražavali zbunjenost i neznanje, čak do te mjere da nisu mogli imenovati sukobljene strane u II. svjetskom ratu. Jedan od ključnih nalaza intervjua (5. DP) jest da je većina sugovornika nezadovoljna nastavom povijesti, pri čemu često naglašuju da u školi nisu ništa naučili o nedavnoj prošlosti.
- Oko 70% sudionika ankete 'povremeno' ili 'redovito' gleda filmove ili dokumentarne emisije o događajima iz nedavne povijesti. Sudjelovanje u ostalim aktivnostima, kao što su pričanje o prošlosti u obitelji, u školi ili na fakultetu, navelo je oko 60% sudionika, dok je manje od 50% mladih u posljednjih 12 mjeseci prije anketiranja sudjelovalo u ostalim obuhvaćenim aktivnostima povezanim s poviješću (Slika 6).

Slika 6: U posljednjih 12 mjeseci, koliko ste puta: (%)

- Većina intervjuiranih mladih osoba (5. DP) izrazila je pozitivan stav prema organiziranim posjetima mjestima sjećanja. Neki su sugovornici izjavili da im je iskustvo posjeta Vukovaru bila prva informacija o tragičnim događajima u Domovinskom ratu. Prema mišljenju nekoliko sugovornika, posjeti mjestima sjećanja mogu znatno povećati znanje o nedavnoj prošlosti i pružiti drugačiju perspektivu, omogućujući mladim posjetiteljima svojevrsto „izravno iskustvo“.
- Unatoč relativno slabom interesu za povijest, mladi na obje lokacije smatraju kako je za Hrvatsku važno da obilježava (komemorira) svoju prošlost. Oko 70% anketiranih na obje lokacije vjeruje da je takvo obilježavanje važno. Pritom su mladi u intervjuima izjavili da im se ne sviđa to što su povijesni događaji politički instrumentalizirani te da žele obilježavati povijesne događaje kako bi se smanjili prijepori oko tih događaja.
- Prema rezultatima ankete (4. DP), mladi kao najvažniji događaj za hrvatsku povijest percipiraju Domovinski rat (93% odgovora 'važno' ili 'vrlo važno' u Podsljemenu i 93% u Peščenici; Slika 7). Kao drugi događaj po važnosti za hrvatsku povijest mladi su ocijenili potpisivanje ugovora o pristupanju Europskoj Uniji - 76% mladih na obje lokacije taj događaj ocjenjuje važnim ili vrlo važnim (Slika 7). Neovisno o tome, mladi - slično kao i javnost općenito - nisu jedinstveni u pogledu percipiranih mogućih posljedica članstva Hrvatske u Europskoj Uniji. Oko trećina mladih na obje lokacije slaže se s tvrdnjom "Članstvo u Europskoj Uniji Hrvatskoj će znatno koristiti" (35% - Podsljeme, 30% - Peščenica), trećina je neutralna (33%, 38%), a trećina se ne slaže s ovom tvrdnjom. Treba napomenuti da je među mladima treći događaj po percipiranoj važnosti za hrvatsku povijest – razdoblje Nezavisne države Hrvatske (NDH), njemačke marionetske države tijekom II. svjetskog rata, koje oko 70% mladih ocjenjuje važnim ili vrlo važnim za hrvatsku povijest (Slika 7).

Slika 7: Važnost različitih povijesnih događaja i razdoblja za hrvatsku povijest (postoci - koliko je svaki od navedenih događaja/razdoblja važan u hrvatskoj povijesti?)

Dakle, podaci MYPLACE iz HRVATSKE o povijesti i sjećanju ukazuju na to kako velik udio mladih smatra da su razdoblja i događaji iz nedavne prošlosti jako važni za hrvatsku povijest i samostalnost (Domovinski rat). Istodobno, znatan je udio mladih izrazio nezadovoljstvo nastavom povijesti u školi. Dio intervjuiranih mladih osoba pokazuje slabo znanje i manjak temeljnih informacija o važnim događajima iz nedavne prošlosti, posebice u vezi s II. svjetskim ratom. Iako neka mišljenja intervjuiranih mladih podsjećaju na glavna obilježja diskursa i prijepora u svijetu odraslih, intervjuirani mladi većinom su jednoglasni u stavu da se povijest ne bi smjela (zlo)rabiti za političke svrhe.

Istraživački nalazi 2. DP-a ukazuju na određen stupanj sličnosti u mišljenjima intervjuiranih mladih osoba i intervjuiranih stručnjaka koji rade u muzejima (također većinom mladih osoba). Naime, mladi smatraju da politička moć ima velik utjecaj na službene interpretacije povijesnih događaja, a stručnjaci - uz više „diplomacije“ - izražavaju isto mišljenje: tumačenje povijesti ovisi o trenutačnim odnosima političke moći. Analiza diskursa provedena u okviru 2. DP-a pokazala je da u Hrvatskoj II. svjetski rat još nije završio - s obzirom na prijepore unutar akademske i općenito javne sfere. Dakle, nije slučajno da su neki od naših mladih sugovornika u intervjuima (2. i 5. DP) izrazili mišljenje kako je naša povijest ključna odrednica naše sadašnjosti.

DVIJE LOKACIJE: SLIČNOSTI I RAZLIKE

- Analizirani stavovi i ponašanja mladih u Podsljemenu i Peščenici prilično su slični. Naime, iako se dvije izabrane lokacije razlikuju glede demografskih i socio-ekonomskih pokazatelja, izgleda da te razlike nisu toliko velike da bi mogle imati izraženiji učinak na analizirane stavove i ponašanja. Ovakva utvrđena sličnost dijelom može proizlaziti iz sličnosti naših uzoraka na tim dvjema lokacijama po većem broju socio-demografskih obilježja. Naime, socio-demografske razlike između naših uzoraka - iako u očekivanom smjeru - i nisu toliko velike: oba su uzorka slična s obzirom na etničku pripadnost i hrvatsko državljanstvo (98% Hrvati u Podsljemenu i 95% u Peščenici, iako je udio katolika, sukladno očekivanju, veći u Podsljemenu - 84% nego u Peščenici - 79%), obiteljski status (98% mladih u Podsljemenu i 97% u Peščenici nije u braku) kao i u pogledu stupnja naobrazbe i zastupljenosti različitih društvenih klasa. Međutim, sukladno očekivanjima, udio mladih koji su u anketi naveli da teško ili vrlo teško žive uza sadašnje prihode veći je u Peščenici nego u Podsljemenu (20,3% vs. 13,8%), dok su mladi u Podsljemenu češće nego mladi u Peščenici naveli kako žive pristojno uza sadašnje prihode (46% - Podsljeme, 37% - Peščenica).
- Unatoč ovakvim sličnostima u socio-demografskim obilježjima, neke od analiziranih političkih aktivnosti i sudjelovanje u aktivnostima organizacija češći su među mladima u Podsljemenu nego među onima u Peščenici. S druge strane, mladi u Peščenici općenito su kritičniji od mladih u Podsljemenu, izrazili su negativnije stavove o političarima i manje povjerenje u nacionalne i međunarodne institucije te manje zadovoljstvo stanjem demokracije u Hrvatskoj. Ujedno, mladi u Peščenici u odnosu na mlade u Podsljemenu imaju negativnije stavove prema sustavu s vojnim režimom te prema korištenju nasilja.
- Mladi na dvjema lokacijama donekle se razlikuju i odnosu prema svojoj četvrti: među mladima na Peščenici u odnosu na mlade u Podsljemenu manji je udio zainteresiranih za pitanja vezana uz susjedstvo/čtvrť te imaju nešto manje povjerenja u ljude općenito. Slične razlike u odnosu prema susjedstvu utvrđene su i u intervjuima: sugovornici iz Podsljemena češće su naglašavali ljepotu svoje četvrti i svjež zrak, dok su sugovornici iz Peščenice ponekad svoje susjedstvo označavali oronulim ili zapuštenim. Ujedno, sudionici intervjua više doživljavaju Podsljeme kao manje mjesto, dok se Peščenica doživljava kao urbana sredina.
- Mladi u Podsljemenu često su se tijekom intervjua (5. DP) referirali na svoje nove susjede: pripadnike hrvatskih „novih bogataša“ i stanovnike „urbanih vila“, koje postupno zamjenjuju stariju arhitekturu. Nažalost, mladi predstavnici ovih grupa nisu toliko zastupljeni u našim uzorcima u Podsljemenu jer ih većina nije prihvatila sudjelovanje u anketiranju ili intervjuima. Vjerojatno je i to dijelom utjecalo na utvrđene nalaze: većina sudionika istraživanja u Podsljemenu jest iz „starosjedilačkih“ obitelji, čiji su roditelji, bake i djedovi živjeli u ovoj četvrti kada je ona doista izgledala i funkcionirala kao malo mjesto. To je i mogući razlog zašto se sudionici iz Podsljemena češće nego sudionici iz Peščenice opisuju nešto religioznijima te češće izražavaju ponešto

konzervativnije i „desnije“ stavove od sudionika iz Peščenice. Možda je to dijelom i razlog da su sudionici intervjua u Podsljemenu češće izražavali žaljenje zbog izraženije društvene kontrole, što je karakterističnije za manje i ruralnije sredine. Sudionici naših istraživanja na dvjema lokacijama, dolazeći iz pretežno sličnog socioekonomskog miljea i neovisno o ranije spomenutim razlikama, pokazali su da su mladi u dvama različitim dijelovima grada Zagreba po svom ponašanju i stavovima - barem onima obuhvaćenim ovim istraživanjem - više međusobno slični nego različiti.

IMPLIKACIJE I PREPORUKE U KONTEKSTU JAVNIH POLITIKA

U idućem odlomku, a na temelju opisanih preliminarnih hrvatskih nalaza projekta MYPLACE, navodimo neke specifične preporuke različitim akterima koji se bave aktivnim sudjelovanjem mladih u društvu odnosno pitanjima vezanim uz povijest i sjećanja.

AKTIVNO SUDJELOVANJE MLADIH U DRUŠTVU

Hrvatski nalazi projekta MYPLACE ističu potrebu za daljnjim razvojem i osnaživanjem svih inicijativa na različitim razinama, koje mogu povećati razinu aktivnog sudjelovanja mladih u društvu, kao i potrebu za mijenjanjem obrazaca komunikacije u političkom životu:

- Političari bi mladim ljudima trebali dokazati svoju zainteresiranost za potrebe i očekivanja mladih generacija. S obzirom na to da mladi imaju vrlo negativne stavove prema političarima te da osobno kontaktiranje političara smatraju najmanje djelotvornim načinom utjecaja na politiku, preporučuje se političarima i političkim strankama osmišljavanje i pokretanje različitih oblika javnih foruma, redovitih susreta i rasprava s mladima ljudima. Kroz takve organizirane i strukturirane kontakte te promjene u dosadašnjim modelima „stranačkih kampanja“, mladi bi mogli spoznati da su političari zainteresirani za ljude poput njih, dok bi se političari i političke stranke mogle bolje upoznati s time što je mladima važno, što ih zanima i brine, kao što pokazuju i podaci prezentirani u ovom *policy briefu*.
- Uočljiva je i potreba za inicijativama „odozdo“, te se preporučuje udrugama mladih i udrugama za mlade da iniciraju, promoviraju i podrže ovakav tip strukturiranih kontakata i interakcija mladih i političara.
- Kako su Internet i TV očigledno dominantni mediji kojima se mladi informiraju o politici i aktualnim događajima, relevantnim se akterima preporučuje da posebnu pozornost posvete svojim mrežnim stranicama, društvenim mrežama te informacijama i pokušajima motiviranja i mobiliziranja mladih preko interneta. Osim mogućnosti za organiziranjem susreta i 'javnih foruma' s mladima, postoji i potreba za razvojem virtualnih foruma i prostora koji mladima nude informacije te mogu povećati mogućnosti njihova aktivnog sudjelovanja u društvu. Navedeno može uključivati čitav spektar mogućnosti korištenja suvremenih tehnologija: mrežne stranice, virtualna mjesta, društvene mreže, interaktivne spotove, zajednice za učenje i sl. Također se preporuča razvijanje i pokretanje građanskog obrazovanja kao virtualnog kolegija te korištenje interneta za promicanje informacija o zastupljenosti aktivnog sudjelovanja mladih u drugim zemljama.
- Provedene analize ukazale su na to kako su najmanje aktivna skupina mladih oni u dobi od 16 do 19 godina – gotovo polovina njih potpuno je pasivna. Ne samo da nisu sudjelovali ni u kakvim aktivnostima različitih organizacija (pa i nepolitičkih organizacija, kao što su sportski klubovi ili crkva) nego se često doživljavaju i opisuju riječima „mi smo još djeca“. Dakle, izražena je potreba za specifičnim mjerama i politikama usmjerenim na povećanje aktivnog sudjelovanja, interesa i općenito političke kompetencije te povezanih resursa mladih iz ove dobne skupine, što bi moglo povećati njihovu ulogu kao aktivnih i odgovornih građana.
- Jedna od mogućih mjera jest omogućivanje mladima, posebice onima najmlađima, sveobuhvatnijeg građanskog obrazovanja u školi. Građansko obrazovanje u hrvatskim školama još je u eksperimentalnoj fazi, a može predstavljati institucionaliziran način razvoja demokratske kulture učenika i učenica.

POVIJEST I SJEĆANJE

- Kako bi se uspješno udovoljilo očekivanjima učenika, koja su naši sudionici izrazili izjavama „učiti više o hrvatskoj nedavnoj prošlosti“, te kako bi se povećalo znanje i informiranost mladih, posebice o II. svjetskom ratu, nužno bi bilo reorganizirati nastavu povijesti u školama. Škole povijesti, javni seminari i mjesta učenja povijesti trebala bi se organizirati i izvan samih škola, u stvarnom kao i u virtualnom svijetu: političke stranke i udruge trebale bi potaknuti stjecanje više znanja iz povijesti te razvijati različite načine širenja znanja. Važno je da se svi društveni akteri u ovom području usuglase oko prezentiranja povijesti bez politički pristranih stavova, kako bi se mladi informirali o činjenicama, uključujući i one o fašističkim i komunističkim zločinima.
- Mladi sudionici intervjua jasno su artikulirali svoju potrebu za posjetima mjestima sjećanja. Ujedno, prema preliminarnim nalazima iz 2. DP-a, stručnjaci (većinom kustosi) ukazali su na to da su većinu izložbi prilagodili ukusu i navikama mlađih generacija. Stoga preporučujemo uvođenje organiziranih posjeta mladih ljudi različitim mjestima sjećanja u Hrvatskoj. Iako je nedavno Vlada Republike Hrvatske inicirala organizirane posjete učenika mjestima sjećanja u Vukovaru, preporučujemo uvođenje organiziranih posjeta i drugim mjestima sjećanja, uključujući i mjesta sjećanja na II. svjetski rat.

Potpuna istraživačka izvješća na kojima se zasniva ovaj *policy brief* dostupna su na: <http://www.fp7-myplace.eu/deliverables.php>

Za daljnje informacije molimo kontaktirajte: admin@fp7-myplace.eu

ISTRAŽIVAČKI PARAMETRI

MYPLACE: (Memory, Youth, Political Legacy and Civic Engagement)

- Četverogodišnji projekt koji financira EK sa 7,9 milijuna €
- Istražuje kako 'sjene' (prošle, sadašnje i buduće) totalitarizama i populizma u Europi oblikuju društveno sudjelovanje mladih

MYPLACE kombinira anketna istraživanja, intervjuje i etnografska istraživanja kako bi se omogućili novi, paneuropski podaci, ne samo o zastupljenosti sudjelovanja mladih već i o **značenju** koje mladi takvom sudjelovanju pridaju.

- Istražuje konstrukciju i prijenos povijesnog sjećanja pomoću održavanja fokusnih grupa i oko 30 međugeneracijskih intervjuua (2. dionica projekta)
- Utvrđuje participaciju mladih pomoću anketnog istraživanja u 14 zemalja uz sudjelovanje 18 000 sudionika (4. dionica projekta)
- Ostvaruje razumijevanje ove participacije korištenjem 900 dubinskih intervjuua sa sudionicima ankete (5. dionica projekta)
- Interpretira aktivizam mladih kroz najmanje 42 etnografske studije slučaja (7. dionica projekta)

MYPLACE je omogućio izrazito bogatu i sofisticiranu bazu podataka, koja obuhvaća stavove i mišljenja mladih posebice prema krajnje desnim i populističkim ideologijama, ali obuhvaća i teme kao što su društvena klasa, ksenofobija, rasizam, obrazovanje i povjerenje u demokratske procese te s tim povezana društvena i politička isključenost. Radujemo se mogućnostima za suradnju sa zainteresiranim donositeljima javnih politika u daljnjim fazama analize naših podataka. Molimo kontaktirajte: admin@fp7-myplace.eu

OSNOVNE INFORMACIJE O PROJEKTU

NAZIV PROJEKTA	Sjećanje, mladi, političko naslijeđe i građanska uključenost <i>Memory, Youth, Political Legacy and Civic Engagement (MYPLACE)</i>
KORDINATOR	Profesorica Hilary Pilkington, University of Manchester, United Kingdom hilary.pilkington@manchester.ac.uk
KONZORCIJ	<i>Caucasus Research Resource Centre</i> <i>Tbilisi, Georgia</i> <i>Centro Investigacao e Estudos de Sociologia</i> <i>Lisbon, Portugal</i> <i>Daugavpils Universitate</i> <i>Daugavpils, Latvia</i> <i>Debreceni Egyetem</i> <i>Debrecen, Hungary</i> <i>Friedrich-Schiller Universitaet Jena</i> <i>Jena, Germany</i> <i>Institut društvenih znanost Ivo Pilar</i> <i>Zagreb, Hrvatska</i> <i>Manchester Metropolitan University</i> <i>Manchester, United Kingdom</i> <i>Panteion University of Social and Political Sciences</i> <i>Athens, Greece</i> <i>State Institution of Ulyanovsk Research and Development Centre "Region"</i> <i>Ulyanovsk, Russian Federation</i> <i>Syddansk Universitet</i> <i>Sønderborg, Denmark</i> <i>Tallinn University</i> <i>Tallinn, Estonia</i>

*The University of Manchester
Manchester, United Kingdom*

*The University of Warwick
Coventry, United Kingdom*

*Universitaet Bremen
Bremen, Germany*

*Universitat Pompeu Fabra
Barcelona, Spain*

*University of Eastern Finland
Kuopio, Finland*

*Univerzita sv Cyrila a Metoda v Trnavae
Trnava, Slovakia*

FINANCIRANJE

FP7 Framework Programme for Research of the European Union – Collaborative project Activity SSH-2010-5.1-1: “Democracy and the shadows of totalitarianism and populism: the European experience”

TRAJANJE

lipanj 2011. – svibanj 2015. godine (48 mjeseci)

BUDŽET

EU financiranje: 7 994 463 €.

WEBSITE

www.fp7-myplace.eu

ZA VIŠE INFORMACIJA

Kontaktirati: Martin Price (projektni menadžer) – admin@fp7-myplace.eu

DODATNA LITEURATURA

Deliverable 2.1: Country based reports on discourse production (publication via European Commission and MYPLACE website pending).

Deliverable 4.5: A series of country specific analyses which highlight local historical and cultural factors and which contrast the two regions sampled

Deliverable 5.3: Country based reports on interview findings

Sva objavljena završna izvješća dostupna su na:
<http://www.fp7-myplace.eu/deliverables.php>